

ЗМІСТ

Розділ І.

Мандри в часі. Світоглядна еволюція звичаєвості 5

- 1.1. Мотив перевтілення у фольклорі 5
- 1.2. Слідами давніх скоморохів 14
- 1.3. Народні маски українців 39

Розділ ІІ.

Ритуали родинно-побутового циклу..... 44

- 2.1. «З якої причини теща вбралася у овчини...»
(Магія вивертання кожуха)..... 44
- 2.2. Весільний звичай «удавана наречена»
і його семантичні інтерпретації 54
- 2.3. «Циганщина» як структурний компонент
традиційного весілля..... 66
- 2.4. До проблеми вивчення
еротичних весільних ігор українців 80
- 2.5. Архаїчний весільний танець-гра
«Журавель» («Бусел»)..... 105
- 2.6. Поховальні забави – релікти
дохристиянського світогляду..... 115

Розділ ІІІ.

Ритуали календарного циклу 138

- 3.1. Джерела календарного свята Миколи Зимового:
українсько-болгарські паралелі..... 138
- 3.2. Українсько-білоруський новорічний обряд «Коза»... 152
- 3.3. Українські «маланкари» – східна гілка
карпато-балканської карнавальної традиції..... 169
- 3.4. Ритуальні герці ряджених 187
- 3.5. Масничне рядження слов'ян..... 196

Розділ IV.

Маски як індикатори етнічної ідентичності 207

4.1. Образи-маски «інших» у новорічній обрядовості.... 207

4.2. Маска єврея у драматично-ігровому фольклорі українців 219

4.3. Карнавальні «цигани»:
етнічний стереотип і обрядова маска 248

Розділ V.

Елітна та міська святкова комунікація..... 265

5.1. З ранньої історії європейських балів-маскарадів 265

5.2. Бали-маскаради на теренах Східної Європи..... 275

5.3. «Гуморина»: на межі кітчу і карнавалу 292

5.4. Європейський карнавал: традиції та сучасність.... 313

Література 327

Розділ І

Мандри в часі. Світоглядна еволюція звичаєвості

1.1. Мотив перевтілення у фольклорі

Мотив перевтілення (реінкарнації) бере початок у міфологічному світогляді, коли людині був властивий не понятійний (як зараз), а наочно-ситуаційний спосіб мислення. Циклічна модель міфічного часу, фіксуючи постійне оновлення природи, нескінченну динаміку перетворень форм життя, зміцнювала віру людини в безсмертя її душі, у можливість її існування не лише в людини, а й у рослинах, тваринах і навіть неживих предметах. Перевертництво – окремий розділ перетворення, метаморфози, що є одним з основних законів міфологічної свідомості, в якій, власне, що завгодно може перетворитись на будь-що інше. Для цієї свідомості жодних меж не існує.

У святах і обрядах карнавального типу мотив перевтілення є центральним: сенс маски завжди в тому, що вона оновлює, змінює звичайний вигляд людини, робить її, хоча б тільки зовнішньо, зовсім іншою істотою (чоловіка – жінкою, парубка – ведмедем тощо). Ідея перевтілення присутня і в архаїчному рядженні палеолітичних мисливців, і в сучасному новорічному маскараді. Проте ця подібність не повинна

вводити в оману – перед нами, безумовно, явища зовсім не тотожні. Таким чином виникає потреба розрізняти історичні типи карнавального перевтілення.

Одна справа, коли обернення за допомогою маски сприймається як жарт, узвичаєна розвага, святкова умовність – назовемо це ігровим перевтіленням. Зовсім інша ситуація там, де ставлення до маски серйозне, створений нею образ пов'язується з релігійними уявленнями і культом і звідси виникає віра в його реальність. Такий тип перевтілення будемо визначати як сакральний. Уся багатотисячолітня історія карнавальних форм, по суті, є процесом переходу від сакрального до ігрового типу перевтілення. Побіжно відзначимо, що в театральному житті виробилась своя типологія перевтілення. Тут воно може бути зовнішнім і внутрішнім, бутафорським і психологічним. Майстерність і талант актора значною мірою визначаються тим, як він вміє на час вистави забути своє власне «я», щоб жити на сцені повнокровним життям зображуваного персонажа. Для кращого входження в роль в театрі застосовується своя методика перевтілень, яка включає як чисто зовнішні ефекти – грим, костюми, декорації, так і прийоми емоційно-психологічної підготовки, наприклад, відома система К. Станіславського.

Сакральний тип карнавальних перевтілень має дуже глибоке історичне коріння і пов'язаний з генезисом первісних форм свідомості. У філософській літературі утвердилась точка зору, згідно з якою первісний світогляд за своїм змістом і формою визначається як міфологічний або соціоантропоморфічний. Він являв собою синкретичний комплекс деяких позитивних знань, міфології, релігії, мистецтва, в якому реалістичні уявлення про навколишній світ хаотично поєднувалися з чудернацькими вигадками і фантастичними домислами.

Первісну свідомість характеризують такі риси, як емоційність, чисто образне сприйняття світу, асоціативність, дологічність, гілозоїзм /оживотворення/, аніматизм /одухо-

творення всесвіту в цілому/ і анімізм /одушевлення його окремих проявів/, а також інтуїтивна схильність уподібнювати природні, а потім і соціальні явища людині. Міфологічному світогляду, який формувався не за законами мислення, а за законами уяви, органічно властива ідея всесвітнього зв'язку і перетворень. Згідно з нею в природі йде постійний колообіг де ніщо не зникає, але все змінюється, переходить з одного стану в інший, приймає іншу форму: людина може легко стати звіром або зіркою, представники тваринного і рослинного царства – людьми, з отрути змії народжується дорогоцінне каміння, а з вогню – дракони і птахи, кров і сльози дають початок рікам і морям. У такому ж ключі трактується і життя людини: народитися – значить стати іншим, ніж був раніше; вмерти – значить перестати бути тим, чим був до смерті. Подібні уявлення і вірування виникали на ґрунті спостереження реально існуючих, але не пізнаних по-справжньому природних явищ і закономірностей. Первісна людина підмічала як з яйця вилуплювалися пташки, які своєю чергою висиджували яйця, як з болотного мулу народжувалися пуголовки, які потім оберталися на жаб, або як гусінь утворювала кокон, з якого з'являвся метелик. Усе це переконувало в тому, що у світі немає нічого стабільного, йде постійний процес змін і оновлення. Так робились перші несміливі кроки на шляху пізнання діалектики природи, законів збереження матерії.

Не виокремлюючи себе з природи, людина – носій первісної свідомості – переносила на неї усі свої якості і риси. Саме в цьому полягав механізм уособлення природи, про який писав Ф. Енгельс у підготовчих працях до «Анти-Дюрінга»: «Сили природи здаються первісній людині чимсь чужим, таємничим, гнітючим. На певному ступені, через який проходять всі культурні народи, вони освоюються з ними шляхом уособлення». Сприйняття довкілля крізь призму уособлення в умовах панування викривленого міфологічного світогляду сприяло розвитку анімістичних, тотемістичних, магічних

і фетишистських уявлень, на базі яких пізніше формується релігійна свідомість.

Архаїчні мотиви перевтілення можна знайти в міфології і фольклорі усіх народів землі. Класичні приклади щодо цього дає антична міфологія. Легенди про перевтілення зустрічаються в творах Гомера, Гесіода, багатьох древніх трагіків і ліриків. Але найбільшу їх антологію (250 сюжетів) зібрав римський поет I ст. н. е. Овідій у своїй славнозвісній поемі «Метаморфози». Тут представлені легенди і міфи про перевтілення богів і людей на тварин, рослин, каміння, ріки, сузір'я тощо. Особливої слави серед них зажили оповідання про перетворення Дафни на лаврове дерево, німфи Ехо, безнадійно закоханої в красеня Нарциса, на безплотну луну, Актеона на оленя, скам'янілу Ніобею і оживлену скульптуру Пігмаліона, тощо. Ці та інші образи «Метаморфоз» ось уже близько двох тисяч років надихають творчу уяву літераторів, художників, скульпторів і музикантів.

Уже серед перших читачів поеми Овідія, мабуть, не знаходилось тих, хто б повірив у реальність зображених у ній перевтілень. У ці часи ідея реінкарнацій прибрала більш рафінованого вигляду і ширилася як складова частина філософського вчення орфіків і піфагорейців. Останні устами свого вчителя проголошували, що матеріальні оболонки у світі змінюються, але дух лишається вічним: *Omnia mutantur nihil interit*.

Великий вплив на розвиток європейської культури, зокрема в галузі формування її теологічних основ, мала розроблена орфіками релігійно-філософська концепція про душу як добре, божественне начало і тіло як «в'язницю душі». Згідно з цим вченням, смерті підвладне лише тіло, тоді як душа продовжує своє існування, переживає цілий ряд змін і перетворень аж доки не очистить себе від тілесної скверни.

З орфіками нерідко пов'язують і походження вчення про метемпсихоз – переселення душ, хоча в дійсності їх роль тут була скромнішою: здавна побутуюче в народі вірування вони

ввели в коло філософських доктрин. Комплекс ідеалістичних поглядів орфізму щодо тіла і душі був сприйнятий піфагорійцями й почасти Платоном, а вже через них здобув дальшого розвитку в системі християнського віровчення.

Ідеї перевтілення і посмертного переселення душ здавна мали широке розповсюдження в релігіях Сходу. За умов розвитку класових відносин ці уявлення тут часто набирали форму вчення про карму. Згідно з віруваннями давніх індусів, які почасти визнаються і сучасним індуїзмом, після смерті душа може відродитися у вигляді бога, людини, рослини, тварини. Причому місце її в новому житті залежало безпосередньо від ступеня праведності на попередніх стадіях існування. Долю людини після смерті визначає її прижиттєве діяння (карма) і тому цар може відродитися розбійником, бідняк – багатцем, брахман – шудрою, мисливець – тигром тощо. Ця круговерть переселень душ з однієї тілесної оболонки в іншу в релігійно-філософській літературі отримала назву «сансара», що буквально означає «мандрування».

Від індуїзму (брахманізму) вчення про метемпсихоз перейшло, майже незмінно, у буддизм, який також проповідує, що кожна смерть є початком нового життя і що процес цих трансформацій триватиме до кінця всесвіту. Так, буддисти вірять, що Будда, перш ніж стати богом, пройшов крізь 550 перевтілень, під час яких йому доводилося бути царем, жебраком, мавпою, змією тощо. Широку розповсюдженість вірувань про переселення душ (реінкарнації) підтверджують зібрані етнографами дані з традиційних релігій народів Австралії, Африки, Азії, Америки та Європи. Не є винятком із цього погляду і слов'янські народи.

Універсальна світоглядна ідея реінкарнацій, яка, за А. Лосевим, становить «логічний метод міфологічного мислення», на нашу думку, була вихідною і визначальною у формуванні глибинних ментальних основ карнавального перевтілення. Людина може перетворитися на що завгодно – цей

принцип міфологічного мислення, якби він послідовно додержувався в обрядовому рядженні, міг би дати надзвичайну кількість тематичних масок. Але в дійсності, як свідчать етнографічні дані, їх набір порівняно невеликий. Це означає, що об'єктами зображення первісна людина обирала лише найбільш важливі, найбільш характерні для певного середовища образи та реалії. Причому чітко простежується історична, етнографічна й навіть природно-географічна специфіка традиційних масок у кожного народу.

Карнавальні перевтілення в обрядах і фольклорні мотиви реінкарнацій вирости з єдиного джерела на єдиній світоглядній основі й тому їх зіставлення цілком виправдане. Хоча обряд загалом більш консервативний, ніж фольклор, але іноді, як у цьому разі, саме фольклор приховує в собі архаїчні моменти.

Мотив реінкарнації людини на тварину кілька разів згадується вже в пам'ятці культури східних слов'ян XII ст. – «Слові о полку Ігоревім». Характеризуючи творчий метод співця давнини – Бояна, автор «Слова...» зазначає:

Боян-бо наш віщий,
Як хотів комусь пісню творити,
Розтікався мислю по древу,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами.

Дослідники і перекладачі нерідко залишають це місце без пояснень, інші вважають, що в тексті при переписуванні допущена помилка: розшифровують слово «мисль» як «мись» – білка-летяга, або як «мезга» – сік з дерева тощо. Вважаємо, що вираз «розтікатися мислю по древу» не книжний образ, а поетична метафора, яка у своєму генезисі відображує магічний ритуал виконання поетичних творів у давніх слов'ян, що про-

ходив за сценарієм, схожим з шаманським камланням. Суть останнього, як відомо, полягає в тому, що шаман здійснює умовно мандрівку з нижнього земного ярусу на верхній небесний, в ході чого він перевтілюється у тварин і птахів, піднімається вгору знов таки уявним міфологічним деревом. Якщо припустити, що волхв-шаман у древніх слов'ян міг бути одночасно і поетом-співцем, легше зрозуміти, чому в «Слові...» Бояна називають віщим, онуком Велеса, тобто провидцем майбутнього.

А ось як характеризує «Слово...» Всеслава-Полоцького, який

Городи мирив із князями.
А сам вовком серед ночі темної
Вибігав із города з Кисва
До півнів сягав Тматороканя,
Вовком путь перебігаючи
Великому Хорсові.

Образ вовка в цьому випадку символізує блискавичність наїздів князя. Так само в іншому місці поеми, де описується втеча з половецького полону, швидка їзда Ігорева коня порівнюється то з бігом горностая, вовка-сіроманця, то з летом сокола. Давні язичницькі уявлення про перевертання в образній структурі «Слова...» вже явно втрачають свій первісний магічний підтекст і обертаються на стилістичну фігуру, засіб художньої виразності.

Архаїчні моменти мотиву реінкарнації можна простежити і в давньоруських билинах. Особливої уваги в цьому відношенні заслуговує билина про Волха Всеславича. Сюжет її, очевидно, відноситься до доби докласового суспільства, позначеної цілковитим пануванням язичницького світогляду, тотемістичних і анімістичних вірувань. Волх (дуже близько до волхв) Всеславович – київський богатир-чарівник, який з дитинства оволодів наукою перевтілюватися.

А и будет Волъ/х десяти годов,
Втапоры поучился Вольх ко премудростям:
А и первой мудрости учился
Обертываться ясным соколом,
Ко другой-та мудрости учился он, Вольх
Обертываться серым волком,
Ко третьей-та мудрости учился Вольх
Обертываться гнедым туром – золотыя рога.

Набуте вміння перевертатися допомагає богатирю на полюванні, завдяки йому він непоміченим потрапляє у табір ворогів і вивідує їх військові плани щодо нападу на Русь. Зробившись горностаєм, Волх перегризає титівки луків і псує стріли суперників, а потім соколом вертається до свого табору. Характерно, що всі ці метаморфози відбуваються вночі. Нарешті, обернувшись разом з усією дружиною на мурашок, богатир-чарівник долає стіни білокам'яної фортеці і одержує цілковиту перемогу над ворогом.

У билині «Добриня і Маринка» чарівною здатністю обернення володіє жінка, яка втілює у собі риси хрестоматійної відьми. Молода киянка Марія Гнатівна вміє замовляннями насилати любовні чари, обертати могутніх богатирів на гнідих турів. Усе це їй вдається зробити і з Добринею Микитовичем, але потім вона змінює гнів на милість і прагне вийти заміж за героя. Проте Добриня бачить, що у високих теремах Марини немає образів, розпізнає в ній «сретичку безбожницю» і тому стинає відьми голову. Як бачимо, цей епічний сюжет побудований на конфлікті язичницького і християнського начала і, очевидно, оформився у період першого найгострішого зіткнення двох ідеологій на Русі. Якщо в билині про Волхва здатність до перевтілення трактується як доблесть, то тут вона вже оцінюється негативно, як еретичний вчинок. Звідси можна зробити припущення про те, що щаслива доля героя-перевертня є індикатором дохристиянського походження фольклорного сюжету.

Епічне перевтілення обов'язково пов'язане з мотивами боротьби, військового або спортивного протистояння. У билині про Ставра-боярина дружина героя – Василиса Микулична – визволяє свого чоловіка з темниці, з'являючись на богатирському бенкеті князя Володимира у чоловічому вбранні під іменем посла Золотої Орди. Щоб перевірити, чи не є посол Василій Іванович жінкою, київський князь влаштовує змагання, під час яких дружині боярина доводиться боротися, стріляти з лука, грати в шахи і всюди вона перемагає.

Герой билини «Альоша Попович», для того, щоб здолати Тугарина Змійовича, міняється вбранням з жебраком – «калікою перехожою». Таким чином, давньоруські билини демонструють різні види перевтілення: людини на звіря (найчастіше), переміну статі, соціального стану тощо.

Мотиви реінкарнацій зустрічаємо у східнослов'янських легендах, переказах, баладах, піснях, але особливо багаті ними казки. Значний інтерес викликають так звані лісові казки, насичені архаїчними мисливсько-тваринними сюжетами. На думку академіка Б. Рибаківа, вони почали формуватися ще в період мезоліту або неоліту, у час значних пересувань одиноких мисливців пустинними, безлюдними місцями, де нема «ні стежечки, ні доріжечки».

Особливість казкового світу полягає в тому, що тут не існує різкої межі між людьми і тваринами, явищами живої і неживої природи: дерева, звірі, комахи, птахи, окремі предмети, річки розмовляють по-людськи, водночас люди розуміють звірину мову; собака, корова, кабан, бик можуть народити людину, з яєць можуть вилупитися хлопчики чи чортенята, а жінка народжує звіренятко; трапляються шлюби між людьми і представниками лісового царства – медвідь живе з бабою, царевич жениться на жабі, змії-перелесники прилітає вночі до красивих жінок. Дивні дива трапляються нерідко і в середовищі самих тварин: в українській казці розповідається як вовк зніс яйця, свиня їх висиділа, а вилупились з них три пари волів і бик.

Надзвичайно багатий набір різновидів (образів) перевтілення, які знає східнослов'янська і зокрема українська казка. Відомо, що вони дійшли до нас не в первісному, а в трансформованому вигляді, значною мірою втративши свій міфологічний зміст. Під впливом соціально-економічних умов життя, під тиском християнської релігії поступово затемнювалося, викривлялося первісне значення казок. Але, незважаючи на це, традиційні казкові сюжети з перевтіленням донесли до нас дуже давні уявлення і тому можуть послужити цінним історико-етнографічним джерелом.

1.2. Слідами давніх скоморохів

Добре відомо, що «скоморохами» називали професійних артистів у часи Київської Русі й пізнього середньовіччя. Вони відповідали формам синкретичного мистецтва й поєднували в собі таланти музикантів, співаків, танцюристів, комедіантів, акробатів, фокусників, дресирувальників тварин, жонглерів і мімів. Універсалізм скоморохів не виключав певної спеціалізації у їхньому середовищі. Виступи цих лицедіїв супроводжувалися грою на музичних інструментах: гудках, гусях, дудах, сопілках, бубнах тощо. З метою перевтілення в різні образи вони нерідко використовували маски (личини, машкари) й рядження. Своїм умінням розважати і веселити людей, відволікати від буденних клопотів і турбот скоморохи зажили собі великої популярності у народі. Деякі дослідники небезпідставно схильні бачити в них не лише носіїв розважально-сміхової культури, а й спадкоємців язичеських традицій жерців-волхвів, цілителів і ворожбитів. До верстви цих давньоруських митців-шаманів, очевидно, належали і віщий піснетворець Боян і «славутній співець» Митуса.

Етимологія слова «скоморох» остаточно не з'ясована (існує біля 20 гіпотез його походження). У Болгарії цей термін живився вже на межі IX–X ст., у «Повісті минулих літ» уперше

згадується під 1068 роком. Ось цей уривок: «Але цими і другими способами всякими диявол обманює, хитрощами переваблюючи нас од Бога: трубами і скоморохами, і гусями, і русаліями. Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, – [це] бісом задумане діло – а церкви стоять, і коли буває час молитви, [то] мало їх знаходиться в церкві. Тож через це кари усякі ми дістаємо од Бога (і) нашествя ворогів».

Давньоруська література знає скоморохів також під назвами «ігреці», «глумці», «пересмішники», «сміхотворці», «гудці» тощо. Зображення скоморохів збереглися на одній із фресок Софійського собору в Києві, на стародавніх ювелірних виробках, у книжковій мініатюрі. Тривалий час в історичній науці точилися дискусії про те, чи були скоморохи «зайшлими людьми» із Заходу, Візантії, чи сформувалися на місцевому ґрунті. Сьогодні автохтонна точка зору вважається більш переконливою, що, однак, не заперечує можливості запозичення та переймання артистичного досвіду.

Універсальна «мова» скоморохів носила надетнічний характер: гра на музичних інструментах, виступи жонглерів і акробатів, поводирів диких звірів не вимагали перекладу й були зрозумілими глядачам будь-якої країни. Тому це низове мистецтво вже з раннього середньовіччя розвивалося у широкому міжнародному діапазоні. Мандрівні ватаги візантійських та західноєвропейських мімів-гістріонів заходили на терени Русі й навпаки – руські лицедії веселили публіку в країнах Центральної і Західної Європи. Підтвердження факту подібних міжнародних гастролей знаходимо в поемі «Шалений Орlando», яку італійський поет Відродження Л. Аріосто скomпонував між 1507–1532 роками. У ній (пісня XI, строфа 49) є згадка про «руських або литвинів» (тобто українців і білорусів), які вили ведмедів по ярмарках.

Історичні джерела дозволяють простежити глибокий і органічний зв'язок мистецтва скоморохів з традиційною корчмою. Сьогодні у народних уявленнях панує стереотип корчми як

місця, звідки походили лише пияцтво і розпуста. Насправді ж цей традиційний інститут виконував цілий спектр соціальних функцій: тут відпочивали, спілкувались, укладали господарські угоди, обговорювали соціально значущі події. Протягом багатьох століть корчма була своєрідним народним клубом, де селяни і жителі міст проводили своє дозвілля, відзначали родинні й громадські свята. Приміщення корчми в зимовий час і подвір'я перед нею влітку служили звичною сценою для осілих і мандрівних скоморохів. Характеризуючи життя та побут простого люду у Литовському князівстві середини XVI ст., Михайло Литвин свідчить: «Селяни, занедбавши сільські роботи, сходяться до корчми. Там вони пиячать дні і ночі, змушують вчених ведмедів звеселяти своїх товаришів по гульні танцями під звуки дуди». Ареал діяльності веселих людей, зрозуміло, не обмежувався лише корчмою або шинком. Вдячну публіку вони знаходили усюди, де збирався охочий до видовищ натовп: на ярмарках, базарах, площах міст, у палацах феодалів, на весіллях, родинних та інших народних святах.

Після прийняття християнства скоморохи стали об'єктом постійних звинувачень з боку церкви, їх життєрадісне мистецтво таврувалося і переслідувалося. Твори давньоруської літератури, які виходили з-під пера ревнителів православ'я, містять чимало напучувань і пересторог, у яких паству застерігають від спілкування з «бісівськими лицедіями»: «Судця і свирця не вводи в дім глуму ради»; «Як іграють русалії, або скоморохи, або п'яниці кличуть, або яке зборище ідолських ігор – ти в той час перебувай дома» тощо.

Пісні, танці та інші забави скоморохів переслідувалися духовенством тому, що вони суперечили аскетичному ідеалу чернечої моралі. У переліку гріхів, за які священнослужителі картали своїх парафіян під час сповіді, часто звучали такі запитання: «Или плясал еси на пиру. Или на позоры ходил еси. Или плясала и песни пела. Или скоморохов слушала и в сладость игры их смотрела...».

Існували певні відмінності між мандрівними та осілими скоморохами. Перші складали організовані ватаги (артілі) по кілька десятків чоловік і переходили з місця на місце у пошуках заробітку. Другі постійно обслуговували той або інший населений пункт та його околицю, жили при дворах феодалів, селилися вільними слободами. Історична пам'ять про «веселих людей» збережена в топонімах і гідронімах України типу «Скомороше», «Скомороха», «Скоморошки», «Скоморохи» та ін. Писемні джерела XVI–XVII ст. фіксують присутність скоморохів як представників окремого ремесла і платників податків у феодальний містах України. Тут, як і на Заході, існували своєрідні станові корпорації (гільдії, цехи), які об'єднували скоморохів і музикантів. Досліджуючи «поборові реєстри» давнього Дрогобича, Я. Ісаєвич побачив серед категорій платників поруч з бондарями, ковалями, кушнірами, шевцями та іншими також скоморохів і водоносів, які значилися в одній графі. Документально підтверджуються сплати ними податків у 1589, 1635, 1640, 1652, 1658 і 1663 роках.

До цього сюжету варто додати, що у феодальному суспільстві представники кочового племені музик, дресирувальників, жонглерів знаходилися на самому нижчому щаблі соціальної ієрархії, точніше, вони зовсім випадали з неї. За тодішніми законами насильство над цими людьми здебільшого не вимагало жодної сатисфакції. Пам'ятка германського законодавства – «Саксонське зерцало» (Кн. 3, ст. 45, § 9) вказує таку пеню за насмішку: «Акторам і всім, хто передав себе у власність іншого, служить відшкодуванням тінь людини», інакше кажучи, вони мають право покарати лише тінь кривдника.

Період контрреформації, який розпочався в Європі після Тридентського собору 1545–1563 років ознаменувався значним посиленням католицької реакції, методичним наступом на всі форми ересей і вільнодумства. Жорстокій цензурі і переслідуванням піддається народна сміхова, театральна-видовищна культура та її носії – міми, жонглери, актори, музиканти та інші. Не маючи сили повністю винищити природний потяг

людей до сміху і святкової розваги, реакційна світська і церковна влада обирає інший шлях, вона асимілює і перелицьовує народні традиції, робить їх провідниками ідей войовничого католицизму, насаджує крайні форми релігійної нетерпимості й фанатизму. З наступом контрреформації у багатьох країнах Західної Європи переривається давня традиція публічних карнавальних дійств і процесій, які супроводжувалися виступами блазнів й виконанням комедійних фарсів.

Хвиля антискомороших репресій не обминула і Східну Європу. Про те, як це відбувалося у реальному житті, краще знаємо за матеріалами Московської Русі. Ще в період правління Івана Грозного вистави та ігри скоморохів були улюбленою потіхою не лише простолюду, а й знатних осіб, включаючи самого царя, натомість у XVII столітті ситуація різко змінюється. У Москві, як і в країнах Західної Європи, «веселих людей» відлучають від церкви, не допускають до святкових таїнств, звинувачують у всіляких гріхах. У статтях одного з рукописних збірників цієї доби накладалися прокляття на гуслі, домри, сопели, бубни, скоморохів і свирільників: «Сіе вси волства плотяные бѣсове и слуги антихристовы, и сіи творяще будут прокляти».

Смертельного удару скоморохам як масовій професії мандрівних акторів у Московській Русі було завдано за другого царя з династії Романових – Олексія Михайловича, який вславився своїм позірним релігійним благочестям. Роки його правління позначилися масовими переслідуваннями і докорінним винищенням скоморохів, що знайшло відображення у поширюваних по всій країні заборонних грамотах й постановах. Особливий інтерес становить царська грамота 1648 року, в якій детально перераховуються різноманітні «бісовські ігри та дійства» й строго вимагається від підданих: «Скомороховъ зъ м(д)омрами и съ гусли и съ волынками и со всякими игры... в домъ къ себѣ не призывали,... и медвѣдѣй (не водили) и съ сучками не плясали и никаких бѣсовськихъ дивъ не творили... богомерзкихъ и скверныхъ пѣсней (на свадьбахъ и по ночамъ на улицахъ и по-